

XIX-XX ASIRLAR AZERBAYCAN TÜRK AYDINLARININ ESERLERİNDE KUR'AN-I KERİM

Faik Elekberov*

XIX başlarında Azerbaycanda milli-dini değerlere dönüşüm arasında İslam'ın, Kur'an'ı-Kerim'in önemli yer tutması tesadüfi olamaz. Artık bu dönem aydınlarımız iyi anlıyorlardı ki, dini inançlar ve felsefi bakış açısı bakımından milli-dini değerler olarak öncelikle, İslam'a ve Kur'an-ı Kerim'e dayanmak ve onu elde bayrak yapmak gerekir. Ne yazık ki, şimdi bazı doğulu araştırmacılar da bunu doğru dürüst değerlendiremiyorlar. Öyle ki, İslâm'ın, Kur'an'ı-Kerim'in gerçek manada Türklerin, o cümleden Azerbaycan Türklerinin meneviyatına hakim kesilmesini açıklama yapmakta zorlanıyor, birçok durumda bunu “kılıç gücü”, “Allah korkusu” ile anlatmaya çalışıyorlar.

Kanaatimizce, Türklerin ister Ortaçağda, gerekse 19-20 yüzyıllarda Kur'an'ı-Kerim'e bu kadar doğma ilgisi onların ulu atalarının dini-felsefi bakış açılarının İslam'la zıddiyet teşkil etmemesi olmuştur. İşte bu yüzden de, XIX yüzyıldan başlayarak Türk aydınları doğma din sandıkları İslam dininde reform yapılmasını, yani bu dine olunmuş ilavelerin temizlenmesini istemişlerdir. Çünkü Türk aydınları için Kur'an'ı-Kerim sadece dini mahiyet taşıyor, hem de onların maneviyatını belirtiyordu. Böyle olmasaydı, XIX yüzyılda Kırım, Türkistan, Türkiye, İran, Azerbaycan ve başka yerlerde yaşayan Türklerin çoğunluğu etnik kökenlerini Türklükle birlikte, “Müslüman”, “İslam ümmeti”, “Muhammed ümmeti” gibi göstermezdi.

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Felsefe ve Hukuk Enstitüsü, Felsefe ve Sosyal Fikir Tarihi Bölümü, Bakü, faikalekberov@mail.ru

XIX-XX yüzyıllarda Azerbaycan Türk aydınları arasında Kur'an-ı Kerim'e ilgi gösterenler arasında daha çok Abbaskulu Aga Bakıhanlı, Seyit Azim Şirvani, Abuturab Ahundoğlu, Ahmed Bey Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Yisif Ziya Talıbzade, Muhammaed Emin Resulzade ve başkalarının adları zikir ediliyor.

Abbaskulu Aga Bakıhanlı

XIX yüzyılın ilk yarısında yaşamış Abbaskulu Aga Bakıhanlı (1794-1848) İslam dinine, öncelikle Kur'an-ı Kerim'e ilahiyatçı bakış açısı bakımından değil, bir filozof gibi yaşamıştır. O, "Tehzib-i Ahlak", "Mişkatül-Envar", "Nesihetname" ve başka eserlerinde yazıyor ki Müslümanların çoğu Kur'an'ın özünden habersizdir. "Tehzib-i Ahlak" eserinde bundan bahs geçen Bakıhanlı belirtirdi ki, insanlar Kur'an-ı Kerim'e hissi, taklidi yaklaşımdan vazgeçip, onu akıl, idrak gücü ile benimsemelidirler. Onun fikrinde, medresede okutulanlardan çocuklarının baş açmasının esas sebebi Kur'an-ı Kerim'in mahiyetini bilmeden, zahire tercih verilmesindedir. Bu açıdan filozofa göre, bilim öğrenmekten maksat olmalı, insan idrakini, aklını doğru yöne yönlendirmeli, kendini kimselere benzetmemelidir, aksi takdirde insanın hayvandan farkı olmaz.¹

Bakıhanlı kendisi de itiraf etmiştir ki, genç yaşlarında Kur'an'da bulunan bilimsel gerçeği, gerekli şeyleri öğrenmek yerine, ayrı ayrı dini kitaplardaki tesadüfe, âdete, hayale, lüzumsuz şeylere kapılmıştır. Bu kitaplar ise Bakıhanlı'nın kurtuluşa yolu göstermek yerine, durumu biraz da zorlaştırmıştı. O, yazıyor: «Gördüm biri zahidliye ve şubeye kapılmış, başka birisi her şeyi inkar ederek, hatta güven ve mesleğin zorunlu işlerinden bile dışında kalmıştır. Birisi tatlıdilli, ama kalbi garazlıdır. O birisi şöhret kazanmak için kendini övüyor. Bunların arasında birkaç hak

¹ Abbaskulu Aga Bakıhanlı, Tehzib-i Ahlak, Avrasiya Press, Bakı, 2005, s. 20-21.

konusanı buldumsa, onların da kendileri eğitime ve gerçek uygun olduğuna rağmen, aralarında öyle ihtilaflar vardı ve birbirlerinden öyle farklenirdiler ki, metlebleri ve delilleri araştırmadan onları anlamak zordu."²

Bakıhanlı yazıyordu ki dünyanın öncül adamlarının ve halkların büyük alimlerinin eserlerini araştırdıktan, onların bakış açılarından haberdar olduktan sonra Kur'an-ı Kerim'in asıl mahiyetini idrak etmiştir. Ona göre Müslüman ülkelerdeki sorunun kaynağı öncelikle, bilim, din, ahlak ve başka bilinç formlarında zahiriye, taklide üstünlük verilip onların mahiyetinden bilgisizliktir. Genç yaşlarından Kur'ân'a derinden vâkıf olan ve ömrünün sonuna kadar İslam dinine inancını koruyan Bakıhanlı hesap ediyordu ki, bir dini derinlemesine bilmek, onun kural kanunlarına uymak, onun esas kitabı ve peygamberi hakkında eserler yazmak herhangi düşünür için işin bir yönüdürse, din adı altında insanları sömüren despotik şahları ve memurları, ikiyüzlü din adamlarını ifşa etmek, dini hurafatı ve mövhumatı kesin şekilde kötölemek, Kur'an-ı Kerim'in asıl mahiyetini Müslümanlara mal etmeye çalışmak meselenin diğer tarafıdır. Bakıhanlı yazıyordu: “ ‘Bütün şeyler onun hemdini zikir yapıyorlar’ ayeti mövcibince şeriat hükümlerinden de haberdar olmalıyız ki, zahidlik bizim yolumuzun üstünde tuzak olmasın ve senin amellerin riya veya âdet yüzünden olmasın; çünkü riya yüzünden olan zahidlik Allah'a gizlice ortak karar vermektir ve zahiri küfürden bedter. Putperestlik bu tür zahidlikten fazilettir; çünkü o, inanç yüzünden, bu ise garaz yüzündendir”³

Bakıhanlı riyakar zahidliyin İslam dini için tehlikesini 7 paragrafta göstermiştir: 1) zahidlikde büyüklük ve gurur, fiskda ise pişmanlık ve

² Bakıhanlı, Tehzib-i Ahlak, s. 22.

³ Bakıhanlı, Tehzib-i Ahlak, s. 59.

zavallılık vardır; 2) zahidliyin hisleti daimi, fışkıncı ise anidir; 3) fasık adama nasihat edenin mezemmeti etkiler, zahid ise kendi yaptıklarından gurur yapıp, özgelerine tene vurur; 4) fasık kişi için yüz türlü zarar, acı ve küçük olmak korkusu vardır. Fakat zahid halk arasında saygın hesap edilerek, günlük onların nimeti ile temin edilecektir; 5) riyasız zahidliye çok az tesadüf edilir, fakat fışkıncı ise gizli etmek lazım gelir; 6) zahidlik halkın güzel zannı dolayısıyla fışkın ağı olabilir. Fakat fasıkta bu huy yoktur; 7) fasık çok zaman hakkın yardımına, zahid ise emeline dayanır.⁴

Bakıhanlı da Müslüman ülkeleri, Doğu kültürü ile karşılaştırıldığında Hristiyan ülkelerinin, Batı kültürünün son yüzyıllarda gelişmesini görüyordu. Ancak Avrupa'nın gelişimi fonunda Doğu-Müslüman ülkelerinin gerilemesine neden olarak o, İslam'ı ve Kur'an'ı değil, daha çok riyakar ruhban ve onlarla birlik olan despotik şahları suçlu sayıyordu. Onun fikrinde, Avrupa'nın keşfettiği birçok buluşlar, yenilikler hepsi Kuran'da da yansır.

Seyyid Azim Şirvani

Azerbaycan Türk aydınlarından Seyyid Azim Şirvani (1838-1888) de A.A. Bakıhanlı gibi İslam-Türk dünyasının kurtuluş yolunu İslam'da ve Kuran'da görmüş, bu anlamda ümmetçiliye, müslümancılığa çok meyil etmiştir. Onun fikrinde, eğer İslam'a, Kur'an'a, bir sözle şeriat yasalarına olduğu gibi amel edilirse, aynı zamanda Avrupa'da da yaygın dünyevi bilimler öğrenince o zaman Müslümanlar da gelişmeye ayak koyacaklar.

Yeni tip okul ve gazetelerle birlikte, Batı'da okutulan pozitif bilimlerin Kafkasya'da yayılmasını takdir eden S. Azim diyordu ki, artık tüm dünya uyanıp, işler sahmana düştü. Ancak "İslam milleti" ne gelince, durumun tamamen tersine olduğunu itiraf eden milli aydınımıza göre, biz

⁴ Bakıhanlı, Tehzib-i Ahlak, s. 59.

atalarımızdan ne bulmuşsak ona amel ediyoruz. Artık Avrupalılar Ay, Güneş tutulmasının, depremin baş vermesinin nedenlerini bildiği halde, Müslümanlar hala önyargı içindedirler ve bilime inananları kafir adlandırırlar. Şirvani dindaşlarını ikna etmeye çalışıyordu ki, burada hiçbir küfür yoktur. O yazıyordu: «Habersiz olduk şeriattan, Başımız çıkmıyor bilimsel hikmetten»⁵. Ona göre, bugün Avrupa'nın keşfettiği bir çok yenilikler Kuran'da da yansır. Sadece, şimdiye kadar din önderleri Kur'an'ı halka olduğu gibi çatdırmayıblar. S. E. Şirvani bunu kastederek yazıyor:

Hani İslam için yönergen?
Yere girsin o müctehid namın!
Söyledin telgrafı bilimsel-belis
Ki, onu icat edip İblis.
Kari-şeytan dedin demir yolunu,
Halka ettin haram Dum parasını.
Hıristiyanlar tamam düştü önce,
Tökülüb dalda kaldık, ay aptal!
Aldı ehli-kitap dünyayı,
Yorumluyorsun sen şimdi Kur'an'ı?!
Ehli-İslam oldu harü zelil,
Baisi sensin, ey imami celil!
Sen bizi nefes etmedin vasil,
Barı koy özge bilim edelim hasıl.
Bizi yeter bu kadar kandırdın,
Dini dinare her zaman satdın⁶.

⁵ Seyit Azim Şirvani, Seçilmiş Eserleri, Avrasiya Press, Bakı, 2. Cild, 2005, s. 119.

⁶ Şirvani, Seçilmiş Eserleri, 3. Cild, s. 44.

O tahmin ediyordu ki, eğer Müslümanlar laik bilimler öğrenirlerse, İslam'ın kutsal ve ilerici din olduğunu daha yakından anlamış olurlar. Bu açıdan S. Azim Müslümanları dini ilimlerle beraber coğrafya, etik, tarih ve bu gibi dünyevi ilimleri de öğrenmeye davet ediyordu. O, umudunu üzmüyor ve Müslüman milletlerinin de bir gün uyanacağına inanıyordu. Onun fikrine göre, bunun için eski dünya ile vedalaşmak ve yeni dünyaya erişmek gerekir: «Getirmek taze üsluba gerek eski dünyayı»⁷.

Ona göre Müslümanlar şimdiye kadar riyakar ruhanilerin, mollaların emelleri yüzünden Kur'an'ı, şeriati olduğu gibi öğrenememiş, başka halkların yanında küçük düşmüşlerdir. O arzu ediyordu ki, Kur'an Türk dilinde de olsun. Hatta, Allah son peygamberi gerek Türklerden seçerdi ve Kur'an Türk dilinde olurdu:

Çün Muhammed Arabdan etti zuhur,

Kendi lisanında kıldı hakk memur.

Türkden göndereydi ger anı,

Türki dilinde olurdu Kur'an'ı⁸

Mirze Feteli Ahundzade

19. asırda Azerbaycan Türk aydınlarından en çok İslam dinine ve Kuran'a tenkidi yanan Mirze Feteli Ahundzade (1812-1878) olmuştur. Onun İslam dinine ve Kuran'a eleştiri yaklaşımı daha çok «Kemalüddövlü mektupları» felsefi eserinde öz eksini tapmıştır. Ahundzade'nin 1866-1867 yıllarında kaleme aldığı «Kemalüddövlü mektupları» eserinin kahramanı Kemalüddövlü İran'a seyahat ederek, burada İslami fanatizmi ve Kur'an'ı «ifşa ediyor». Şimdi de bir çok araştırmacılar Ahundzade'nin bu eserde İslam dinini ve Kur'an'ı oldukça

⁷ Şirvani, Seçilmiş Eserleri, 2. Cild, s. 197.

⁸ Şirvani, Seçilmiş Eserleri, 2. Cild, s. 130.

sert şekilde eleştirmesini başka yere yozmuş, konunun asıl mahiyetine varmamış, yahut da varmak istememişlerdir.

Burada mantıksal bir soru da ortaya çıkabilir ki, Ahundzade'nin "Kemalüddövlle mektupları"nda İslam dinini keskin şekilde eleştirmesi Azerbaycan Müslümanlarına, İslam-Türk dünyasına gerekli miydi ve bu, herhangi olumlu sonuçlar verdi mi? Kanaatimizce, hazırda Ahundzade'nin İslam dinine ve Kur'an'a karşı tuttuğu radikal tutumun Azerbaycan Türk halkının milli ideolojisinin oluşmasında olumlu, yoksa olumsuz rol oynaması meselesi çözümsüz kalıyor. Kanaatimizce, bu çok ince bir konudur ve objektif izahına ihtiyaç var.

Ahundzade "Kemalüddövlle mektupları" eserinde ve çeşitli mektuplarında yazıyor ki, İslam dinine karşı mücadeleyi İran halkının refahı için götürüyor. Farsların İslam'dan önceki döneminin büyüklüğünden, celalinden söz açan Ahundzade'ye göre, hicretten beri ise İran halkının başına sadece musibetler gelmiştir. Ahundzade yazıyor: «Ey İran, hangi senin o şöketin ve saadetin ki, Keymures ve Cemşid ve Güstaşib ve Nuşirevan ve Hüsrev-Perviz asarında vardı?».⁹

Sasani İran'ın azametini, Fars şahlarının benzersizliğini tarifleyip bittikten sonra Ahundzade yazıyor ki, İslam dini bu ülkeye ayak basandan bu devlette her şey değişti, İran kendi eski şan şöketini kaybetti: "Yazık sana, ey İran, hani bu devlet, nerede bu şöket, hani bu mutluluk? Ac, çıplak Araplar seni bin iki yüz heştad yıldır mutsuz ettiler. Senin toprağın harabadır ve ehlin nadandır ve sivilizasyonu - cahandan bihaberdir ve azadiyyetden yoksundur ve padişahın baskıcı ve despot zulmünün etkisi ve ulema taassubunun zoru senin zaaf ve natevanlığına bais olmuştur ve senin yeteneğini kundam etmiştir ve cevheri-aklini paslandırır... Kaç yüz yıllar geçecektir ki, sen kalkınamayacak, asayış

⁹ Mirze Feteli Ahundzade, Kemalüddövlle Mektupları, Şark-Garb, Bakı, 2005, s.20.

ve saadet bulmayacak ve sivilizasyon bulan milletlerle beraber ola bilmeyeceksin»¹⁰ «Ehl-İran'ın bugüne mutsuzluğuna neden Araplar oldu» diyen Ahundzade yazıyor ki, kendilerini peygamber evladı adlandıran seyyidler-Araplar ise her yerde İran halkının önüne keserek diyor: biz çalışa bilemeyiz, karşılıksız yemeliyiz, çünkü sizi bu güne düşüren babaların çocuğuyuz. Ahundzade seyidlerin-Arapların dilinden yazıyor: "Padişaha maliyyat ver, fukaraya fitre ve zekat ver, kurban kes, yüz altın, ya iki yüz altın maliyet öde, git hac kıl, ac Arapları doyur ve kazandığının beşte birini de bana ver»¹¹.

Ahundzade'ye göre, Kur'an ve şeriat kanunları İran halkına hiçbir fayda vermemiştir: can ve mallarını muhafaza etmemiş; topraklarını düşmanlardan savunmamış; tıphaneler ve medreseler açmamış; ticaretlerin ve kasıbkarlıklarına rövnek vermemiş; dış memleketlerde ve yabancı halklar arasında saygılarını artırmamış; ülkede adalet ve yasalar olmamıştır.¹² Üstelik, insana mahsus iki özgürlük (ruhani ve cismani özgürlük) var ki, İslam dini onlardan birini İran halkının elinden alıp: «Bizim ruhani özgürlüğümüzü İslam dininin başkanları elimizden almış, bizi tüm ruhani işlerde tamamen kendi emir ve nehylerine tabi ve alçak köle yapmışlar ve bizim bu maddeye hiçbir müdahale etmek irademiz yoktur».¹³

Ne yazık ki, Ahundzade "İran halkının mutsuz olmasını" isbatlamak için, İslam ve onun Peygamberi hakkında gerçeğe uygun olmayan fikirler söylemekten bile çekinmemiştir. Ahundzade, özellikle XII yüzyılda yaşamış İran İsmaililerinin başkanlarından Ela-Zikrihisselamın diliyle peygamber hakkında doğru olmayan fikirler

¹⁰ Ahundzade, Kemalüddövele Mektupları , s. 23.

¹¹ Ahundzade, Kemalüddevele Mektupları , s. 34.

¹² Ahundzade, Kemalüddevele Mektupları , s. 42.

¹³ Ahundzade, Kemalüddevele Mektupları , s. 78.

söylemiş, onu çok eşlilikte, oğulluğu Zeyd'in karısını almakta, Ayşe ile erken nikaha girmekte ve başka konularda suçlamıştır. Üstelik, Ahundzade Ela-Zikrihisselamın dili ile yazıyor ki, peygamber Kuran'daki ayetleri kendi amacına uygun olarak kaleme almıştır.¹⁴

Tüm bunlardan sonra Ahundzade İran halkını inandırmaya çalışıyor ki, onun amacı bu halkı tamamen Allahsız, dinsiz ve imansız eylemek değil, aksine onları mutlu yapmaktır. Ahundzade İran halkının mutluluğunu ise iki faktörde görür: İranlıların-Farsların şan şöketini, tarihini, İran-Fars şahlarının adilliyini yeniden Farslara hatırlatmakta, en önemlisi Araplardan çok üzerinde bir halk olmalarını onlara anlatmada ve Farsları bugüne salan İslam dinini, hemin dinin kurucusu olan Muhammed Peygamberi ifşa etmekte. Ahundzade inanır ki, Farslar İslam'a kaderki tarihlerini ve kendi milli kimliklerini öğrenirlerse, İslam'ın asıl mahiyetini, onun Peygamberinin yaşam tarzını başa düşseler, Arap alfabesinin sıkıntısını anlasalar kurtuluş yolu bulacaklardır.

Şüphe etmiyoruz ki Ahundzade, Hıristiyan Rusya ve Avrupa ideolojisinin etkisi altında Müslüman Farslarla Müslüman Arapları karşı karşıya bırakmıştır. Ahundzade'nin amacı bellidir: İslam birliğini parçalamak ve Kur'an'ı nüfuzdan düşürmek. Hıristiyan Batı'nın da o zaman Farslarla iş birliği yaptığını dikkate alırsak Ahundzade'nin onların etkisi altında İran halkının İslam'dan ve Kur'an'dan yüz çevirmesi için çalışması anlaşılabilir. Ahundzade Batı'nın ideolojisine uygun olarak, ne olursa olsun özellikle İran halklarından Farslar arasında milli hissi uyandırmaya, İslam dinine karşı koymaya çalışıyor ve bunun için de Arapları düşman gibi gösteriyor. O yazıyor: "... ancak bugün anladık ki, biz parsların evlatlarıyık, bize yolkesen Arapların taassubu değil,

¹⁴ Ahundzade, Kemalüdevle Mektupları , s. 74, 78, 81, 82.

parsların taassubu önemlidir; yani din taassubu farz değil, vatanın hemcinslerin, hemvatanların ve dildaşların taassubu farzdır. Nitekim, Avrupalıların adetidir, dini boşa sayıyorlar, vatan ve el taassubunu namus belirtisi ve şeref kazanmak nedeni bilirler».¹⁵

Bizce, Ahundzade'nin kesin şekilde İslam dinini ve Kur'an'ı kabul etmemesinin kökünde Hıristiyan Batı ideolojisinin etkisi altında olması durmuştur. Tesadüfi değil ki, Batıçılığın etkisi altında o, Zerdüştlüye meyil etmiş, Persler arasında Zerdüştlük dinini yeniden dirçelderek İslam'a, Kur'an'a karşı koymaya çalışmıştı.

Hasan bey Zerdabi

XIX yüzyılda yaşamış Azerbaycan Türk aydınlarından Hasan bey Zerdabi (1842-1907)'nin henüz 1870'lerde Kur'an'a dayalı «İslam birliği» yaratmak fikrinde olması hissedilir. Zerdabi bu «İslam birliği» ni, demeli, hem de İslamcılık fikrini çok ince şekilde Müslümanlara anlatmaya çalışmıştır. Onun fikrine göre, Kur'an'daki Kurban bayramının anlamı hiç de o demek değildir ki, Müslümanlar Kurban kesip keyif-damakla yesinler. Müslümanlar bu bayramdan kullanarak sorunlarını birlikte çözmeye çalışmalıdırlar. O, yazıyor: "Kurban günü tavana Müslümanlar Mekke'ye cem olup, bir yerde ziyaret edip, birbirine kendi dert elemlerinden haber verirler. Yani Kurban bayramının artacak şerafetli olmana sebep odur ki, bu bayramda olan ziyaret İttihad-İslam'a baıdır. Mekke'ye gitmekten murad bir bu değil ki, gidip ziyaret edip dönesen. Gerekir ki, oraya cem olan Müslümanları görüp ruh pürsan olup kendi kardeşlerini tanıya bilsin».¹⁶ Onun fikrince, Mekke'ye giden Müslümanlar bu anlamda ziyaretle yetinmemeli, birbirlerinin

¹⁵ Ahundzade, Kemalüddeve Mektupları , s. 74, 78, 81, 82.

¹⁶ Hasan bey Zerdabi, Ekinçi. 1875-1877. Tam metni, Avrasiya Press, Bakı, 2005, s. 314-315.

dertlerinden hali olmalı, kendi din kardeşlerini yakından tanımalıydılar: «Biz öyle avam olduk ki, ne ki, sivil tayfaları, hatta kendi kardeşlerimizi tanıyıp bilmeye kadir değiliz. Kardeşler, okulhaneler bina edip okuyun ki, en azından kendi kardeşlerinizin dilini öğrenip, Müslümanlığın ittihadına takip ede bilesiniz, yoksa bizim güzel Kurban bayramı ve Mekke seferi ölünün eynine giyilen fekir libasa benziyor».¹⁷

Zerdabi Kur'an'da ve şeriatta dini ilimlerle birlikte, dünyevi ilimlere geniş yer verilmesinden de bahsetmiştir. Zerdabi'nin amacı o dönemde dini ilimlerle birlikte, dünyevi ilimlerin de öğrenilmesinin önemini göstermek ve Müslümanları cehalet uykusundan uyandırmak olmuştur. O, bu konuyu gündeme getirmek için Müslüman alimlerine soru ediyor ki, bes, bu laik ve dini ilimleri kimden ve nasıl öğrenmek gerekir: "Çünkü bizim peygamberimiz Müslümanlara elmül-ebdani eğitim yapmaya hüküm etmiştir ve ona göre de bizlere önemlidir ki, o ilimleri tahsil edelim, onları öğrenelim. Ve eğer bir dışa elmül-ebdan haberdar olabilir, ondan o ilimleri öğrenmek olurmu ya elmül-edyan okutan gerek bizlere elmül-ebdani da okutsun?".¹⁸

Laik ve dini ilimlerle ilgili tartışmalarda ilerici fikirleri savunan Zerdabi yazıyor ki, iyi olurdu din alimleri Peygamberle ilgili bu hadisin hikmet anlamına dikkat versin: «İslam alimleri iyi ederlerdi ki, zikredilen âyet-şerifeye verilen anlamların cümlesinden zikr olan hikmet anlamına da vereydiler ... ». ¹⁹ Onun fikrinde, Peygamberin bilimsel ebdan hadisinin anlamı bellidir, sadece amaç «bizim bilimsel abdanan habersiz kalmağımızın sebeplerini beyan edip onun elacını halka tespit etmektir».²⁰

¹⁷ Zerdabi, Ekinçi, s. 315.

¹⁸ Zerdabi, Ekinçi, s. 114.

¹⁹ Zerdabi, Ekinçi, s. 138.

²⁰ Zerdabi, Ekinçi, s. 161.

Zerdabi onu da belirtirdi ki o dünyevî ilimleri kimden öğrenmek ve ilerleme etmekle bağlı Müslüman başbilenlerine soru verse de, kimseden cevap alamamıştır. Onun fikrinde, bu ilimlerden habersiz olmayı halka beyan ettikten sonra, onun elacını öğrenmemek işleri daha da azaltabilir. Dini ve dünyevi ilimlerle ilgili "Ekinci" gazetesinde başlanan tartışmalara itiraz edenlere cevap olarak Zerdabi bildirirdi ki, gazetede tartışmaların olması zorunludur ve onun görevidir ve mümkün değil Müslümanların bir gazete olsun, o da masal yazsın! Bu fikirler ise bir daha Zerdabi'nin tuttuğu ulusal pozisyonundan haber veriyordu.

Mirza Abdurrahim Talıbzade

Azerbaycan Türk aydınlarından Kur'an'a karşı ilerici bakışları ile seçilen tanınmış alimlerimizden biri de Mirza Abdurrahim Talıbzade (1834-1911) idi. Tebriz'de dünyaya gelen, ancak ömrünün büyük bölümünü Dağıstan'ın Teymurhanşura şehrinde geçiren Talıbzade'nin eserlerinde halkın maarifi, insanlara gerçek İslam'ın ulaştırılması önemli yer tutmuştur. O hesap ediyordu ki, döneminde Kur'an-ı Kerim'in gerçek mahiyeti Müslümanlara doğru çatdırılmır. Bu açıdan Müslüman dünyasının geride kalmasının, ilmsizliyi yuvarlanmasının müsebbibi İslam ve Kur'an değil, guya onun adına çalışan despotik hükümdarlar ve din görevlileridir.

M. A. Talıbzade çok haklı olarak yazdığı gibi, çağdaşları gerçeğe kulaklarını bağlasalar da, kaleme aldığı eserlerin fiyatı gelecek yüzyıllarda bilinecek. Öyle ki, şimdi onu İslam'a ve Kur'an'a karşı çıkmakta itham edenler, gelecekte bu çalışmalarına göre onu takdir edeceklerdir. Bu anlamda o, hiçbir zaman cahillerle ve nadanlarla bir sırada durmayacak. Aksine, Kuran'da buyrulduğu gibi, manevi yönden kulağı sağır, gözleri kör olanlara yol gösterecektir: «Herkes cühalanın sohbetini terk etmezse, onlara bir çeşit kendini ortak eder. Ben kendi görevimi icra etmekten geri durmayacağam ve nasıl ki, hayatım var,

diyeceğim ve yazacağım. Eğer muasırının kulakları sağır, duymuyor ve “onların gözünde perde var” (Kuran, Bakara), gelecek yüzyıllarda bu yazdıklarımın az çok faydası bilinip, zikri-hayır ile yad olunuram. Onda şayeb bizim yorumumuzun hakkü sevap olması idrak olunur ve diriliyin değeri hakkıyla bilinip, millet özgürlüğüne ve vatanın imarına sarfiyatı-himmet ederler. Bizim Peygamberimize Küreyşin cühellası Mecnun dediler «o, dünya ehli için öğütten başka bir şey değildir" (Kuran, Kalem Suresi), bu hale şahittir ».²¹

Talıbzade'nin «Mesalikül-Mohsinin» eserinde en ilginç nokta Kuran'ın ruhunun daima zamanla uzlaşmasıdır. Eserin kahramanı Mirza Muhsin Han bir din müctehidiyle Batı ve Doğu gelenekleri ve bilimsel konularda müzakere yaparken diyor ki, artık zamane yenileşmeyi gerektirir. Her vaktin taleplerine göre adamların fikri, işleri ve meişeti de ona uygun olmalıdır ve tüm bunlar Kuran'da da var: «Ama biz Müslümanlar bin yıl önce tuttuğumuz yol gidip, ol zamanda düzenlenen kanun ve kural üzere ev yapıp, kendi efalü kirdarımızı zamanenin iktizasına uygun yapmaya asla çalışmıyoruz ve bin yıldan beri biz hafif ve sağlam daire içinde sefil ve şaşkınca dolaşır, kenara çıkıp özgür nefes almaya meylü rağbet göstermirik. Sair milletler ve devletler ileri gidip, ilim ve marifet sayesinde ilerleme buluyorlar, kamali-hürriyet, vüsetle güzeran edip, siz Müslümanların malına, mülküne ve canına sahip olurlar. Biz isek övkatımızı eczü kafletde keçiriirik, dünyadan haberimiz yok. Vatanımızın, dini dünyamızın, malü emlakımızın, hatta irzü namusumuzun hizfü eman kalmasına lazimeyi-binağuzarlık, tedarukat ve esbab ferhaem etmedik. Eğer üstümüze bu durumda bir qevî düşman saldırırsa, perişani meğlubi münhezim olmamıza şekkü şüphe yoktur ».²²

²¹ Mirza Abdürrahim Talıbzade, Kitabi-Ahmed, Qeyrət, Tiflis, 1906, s. 16-17.

²² Mirza Abdürrahim Talıbzade, Mesalikül-Möhsinin, Kahire, 1905, s. 43-47.

Talibzade, Mirza Muhsin Han'ın dilinden din müctehidine diyordu ki, eğer bugün Avrupa'nın on sekiz Hıristiyan devleti Müslümanlara saldırı çekip camileri kiliselere çevirmek isterse, bunları önlemek mümkün olamayacak. Çünkü Müslümanlar bütün alanlarda Avrupa halklarından geri kalmışlardır, onların düzenli ordusu, ne de silahları var. Buna temel neden de Kuran'da buyurulandan uzaklaşmağımızdır. O, şöyle yazıyor: "Peki, her bilinçli müslüman bu konuda azıcık düşünse, anlar ki, her yüzyılın talepleri önceki ve sonraki yüzyılların taleplerinden tamamen farklıdır. Eğer bunları anlamasak, bilmesek, hayata geçirmesek, bin yıl önceki durumda kalırsak, bu cehaleti biraz da sürdürürsek, o zaman ne islamiyetimiz kalacaktır, ne de onun ahkâm ve gelenekleri. Yabancı milletler bu kaflettimizden kullanacak ve bize galip gelecektir."²³

Cemalettin Afgani

Ahmet bey Ağaoglunun Güney Azerbaycan Türkü saydığı, Doğunun tanınmış bilgini Cemalettin Afgani (1839-1897) de Kur'an-ı Kerim'le ilgili yeni fikirler ileri sürmüştü. Ona göre Kur'an'ın gerçek ruhu bağımsızlıktır ve hem de modern fikirlere uygundur. Ona göre devrindeki nizamsızlığın İslam dininin kurallarıyla yakından uzaktan hiç bir alakası yoktur. Bunlar nadan ve cahil tefsircilerin İslam dinine yaptıkları yanlış fazlalıklardır. Bir Müslüman düşünürü ve alimi Avrupa demokrasi mefkuresini tamamen kabul etse, o, Kur'an-ı Kerim'in kaidelerine esaslanarak halkı demokrasi mefkurelerle tanıştırebilir.

Ona göre, Ortaçağda Türklerin ve başka milletlerin hayatında İslam dini mühim rol oynamış, hiç vakit Müslüman milletlerinin terekkisine engel olmamıştır. Sadece, zaman zaman istibdat İslam'ı dinini dünyevi ilimlere karşı koymuş ve İslam'la demokrasi fikirler arasında çelişki

²³ Talibzade, Mesalikül-Möhsinin, s. 48.

yaratmıştır. İslam dinine edilmiş eklerinin Müslüman halklarının sorununa dönüştüğünü gören Afgani'ye göre, bundan çıkış yolu reformların yapılmasıdır. O, yazıyor: "Dini harekette amacımız İslam dinini ıslah etmek olduğu bilinmektedir. Dini ıslahın anlamı Resulallah getirmeyen bir şeyi dine artırmak, yani ki İslam kurallarını batırmak değil, belki Resulallah getirmiş dine sonradan ve sonraki adamlar tarafından eklenen şeyleri alıp de dini asrı seadetdeki rövsene düşürmek demektir. Bunu ise zor yollar ile değil, belki vaaz, nasihat, basın ile genel müslümanlara anlatmış İslam emirlerini de anlamsız şeylerde değil, belki din ve dünya için gerekecek ve istikballarında fayda görülecek şeylerle etmek gerekir».²⁴

İslam dinine, Kuran'a zulme ve kolonileştirmeye karşı durabilen tek ideoloji olarak bakan Afgani onu yükselişin gerçek zamanetverici fikri olarak göstermiştir: «Eğer Müslümanlardan bir kişi dese ki, benim dinim tüm bu ilimlere aykırıdır, o zaman kendi dinine karşı çıkmış olur. İnsanın ilk eğitimi onun dini terbiyesidir, felsefi bakış açısı sonra ortaya çıkar.»²⁵ Ona göre, İslam'ın kutsal kitabı Kur'an da tamamen özgürlük, eşitlik ve adalet ilkesine göre, tüm Müslümanları ilerlemeyi çağırır. Onun fikrinde, Kur'an'ın mahiyetini doğru anlamak ve ona uymak Müslüman dünyasının kurtuluş yoludur.

Afgani'nin bakış açısında İslam ve Batı'nın demokratik fikirleri bir arada alınmıştır. Ona göre, Kur'an ve Batı'nın ilerici fikirleri birbirini tamamlar: "Kur'an'ın gerçek ruhu özgürlüktür ve hem de modern fikirlere uyumludur. Şimdiki düzen-intizamsızlığın İslam yasalarına kesinlikle alakası yoktur. Bunlar nadan ve cahil müfessirlerin İslama yaptıkları

²⁴ Şamil Kurbanov, Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası, Azərneşr, Bakı, 1997, s. 24.

²⁵ Cemaleddin Afgani, Milli Vahdet Felsefesi ve Dil Birliğinin Hakiki Mahiyeti ve Türk Dünyası, Azərneşr, Bakı, 1998, s. 32.

eklenti. Tarihi evrim ve gelişme onların bu hatasını ıslah edecek. Demek, bir Müslüman entelektüel ve bilim adamı Avrupa demokratik mefkuresine tamam aşına olsa, o, Kur'an'ın öğretilerine dayanarak halkı çağdaş ilerici demokrasi mefkurelerle tanıdık olabilir ».²⁶

Onun fikrinde, İran halkı başka Asya halklarından daha fazla ilerleme ve gelişmeye layık, iyi ve insani olmalarına rağmen şimdi onların fikri şiddetli istibdadın denetimi altındadır. İran'da halkla vahşicesine muamele ediyor, özgürlüğünü ellerinden alıyorlar ki, tüm bunların suçlusu İslam dini değil, istibdattır. Ona göre, İslam'da reform yapmak deyince, öncelikle istibdada karşı mücadele planlanmalıdır: "Kuran'da reformların esasları verilmiştir. Buna göre de Sünni ve Şiiilerin durumu aynıdır. Ancak mutlakiyet ve istibdad ilerlemenin en büyük düşmanıdır ... Müslüman halkları kendi aralarındaki ihtilaflara rağmen birbirleriyle o derecede birleşmişlerdir ki, bir ülkede yaşanan reform elbette tüm diğer Müslüman ülkelerinde de etkisini burakacaktır».²⁷ Afgani «Renana Cevap» makalesinde de İslam dini ve Batı demokrasisi konularına yaklaşımını bildirmişti. Ona göre, Renan'ın İslam'ın laik bilimlerin gelişmesine engel olması fikri ile anlaşmak olmaz: "Bütün dinler kendi doğalarına ve taleplerine göre muhafızakardırlar. Hıristiyanlığı yayanların ve tebliğ edenlerin çabası sonucu meydana gelen yeni dünyagörüş bahsettiğim dönemde bu dini kabul edenleri vahşetten kurtardı. Ve bundan sonra onlar özgür ve serbest olarak ilim yolunda ilerlemeye başladılar. Ama Müslüman alemi hala dinin kayyumuluğundan kurtarmamıştır. Bununla beraber Hıristiyanlığın Müslümanlığa göre yüz yıllar boyunca ileri gittiğini düşünerek, Müslüman aleminin bir gün bu vesayet bağlarını koparacağı ve

²⁶ Kurbanov, Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası, s. 206.

²⁷ Kurbanov, Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası, s. 206.

medeniyet yolunda Batı alemi tarzında ilerileyeceyi ümidimi yitirmedim. Batı alemi için Hıristiyan inancı tüm şiddetine ve tutuculuğuna rağmen hiçbir zaman mutlak bir engele çevrilmemiş. Hayır, İslam'a bu ümidin beslenmediği kabul edemem. Ben burada M. Renanı yok, barbarlık ve cehalette yaşamaya mecbur olmuş yüz milyonlarca insanı kastediyorum. Müslümanlığın bilim ve ilerleme yolundaki engelleri yok etmek eğilimi şimdi açıkça fark edilmektedir. "²⁸

C. Afgani Kur'an'ın asıl mahiyetinden uzaklaşmamak ciddi şekilde itiraz etmiş ve en önemlisi İslam'da formal, zahiri kurallara riayet edilmesinden daha çok, manevi konulara bağlılığın gerekliliğini ileri sürmüştür. Bu bakımdan A. Ağaoğlu ve M. E. Resulzade doğru diyorlardı ki, İslam'ın ve Kur'an'ın kendisinde "İttihad-islam"ın gelişmesi için elverişli zemin olmasına rağmen, o sadece C. Afgani'nin fikirleri sayesinde meydana çıkmıştı.

Ali bey Hüseyinzade

Azerbaycan Türk düşünürlerden Ali bey Hüseyinzade (1864-1940) kültürel İslamcılıktan yola çıkarak Türk milletlerinin milli-dini birliğini zorunlu görüyordu. Aslında o da iyi biliyordu ki, Türklerin hayatında birlik teşkil etmekle birlikte, ayrı ayrı da İslamcılık ve Türkçülüğün kendine özgün yeri ve rolü vardır. Bu bakımdan Hüseyinzade, kültürel yönden İslam'ı ve Türklüğü birlikte gördüğünü ifade etse de, siyasi açıdan her Türk milletinin milli kimliklerini (Türklüklerini) ve dinlerini (Müslümanlıklarını) tanımalarını, bilmelerini de önemli buluyordu. «Müslümanlar ve özellikle Türkler, her nerde olursa olsun, ister Osmanlı'da, ister Türkistan'da, ister Baykal gölü civarında veya Karakorum civarında olsun, birbirlerini (yani Türklüklerini - F.E.) tanıyacak, Sünnilik, Şiilik ve daha bilmem nelik adı altında mezhep

²⁸ Kurbanov, Cemaletdin Afgani ve Türk Dünyası, s. 209.

taassubunu azaltıp Kur'an-ı Kerim'i anlatmaya gayret edecek, dinin esasının Kur'an olduğunu (yani gerçek Müslümanlıklarını - F.E.) bilecek olurlarsa, daha güzel olmaz mı?".²⁹ O, daha sonra diyordu ki, asıl mesele çalışma şekli, çalışılacak konu ve eğitimidir. Yani bir millet için her şeyden önce arzu edilecek olan şey güçlü olmasıdır, bir milletin güçlü olabilmesi aynı cins unsurlar arasında manevi bağın artmasına bağlıdır, özellikle karşılıklı sevginin artmasına çalışılmalıdır. Aynı zamanda, o, Rusya'da «Tatar» adlı milletin olmadığını, Kırımlıların, Oranburkların, Kazanların Türk oğlu Türk olduğunu vurgulamakla da³⁰ Türkçülüğü bilinen şekilde İslamcılıktan ayırmıştır. Bu bakımdan bir daha diyoruz ki, bu makalesinde A. Hüseyinzade kültürel açıdan milli-dini bütünlük düşüncesinden hareket etmekle birlikte, Müslümanlığın ve Türklüğün ayrı ele alınmasını da önemli görmüştür. «Müsülman'ız, onun için dünyanın herhangi bir yerinde mensubu bulunduğumuz din kardeşlerimiz başarı elde etse biz o başarıyı can-ı gönülden alkışlarız! Türk'üz, ona göre de Türk'ün her yerde ilerleme ve gelişme ile mutlu olmasını arzu ederiz».³¹ Bununla da Hüseyinzade bilinen manada «ümmet» ve «millet» kavramlarını birbirinden ayırmış, son mefhuma bilimsel netlik ve kesinlik getirmeye çalışmıştır.

Ona göre Sünnilik, Şiilik ve başka mezhep taassubunu azaltıp Kur'an-ı Kerim'i anlatmaya gayret etmeliyiz. Onun fikrinde Müslümanlar dinin esasının Kur'an olduğunu bilecek olurlarsa, daha güzel olur. O, daha sonra diyor ki, asıl mesele çalışma şekli, çalışılacak konu ve eğitimidir. Yani bir millet için her şeyden önce arzu edilecek olan şey güçlü olmasıdır, bir milletin güçlü olabilmesi aynı cins unsurlar arasında

²⁹ Ali bey Hüseyinzade, Seçilmiş Eserleri, Şark-Garb, Bakı, 2007, s.30.

³⁰ Hüseyinzade, Seçilmiş Eserleri, s. 30-31.

³¹ Hüseyinzade, Seçilmiş Eserleri, s. 35.

manevi bağın artmasına bağlıdır, özellikle karşılıklı sevginin artmasına çalışılmalıdır.

Yusuf Ziya Talıbzade

Azerbaycan Türk aydını Yusuf Ziya Talıbzade de 20. yüzyılın başlarında kaleme aldığı bir takım eserlerinde (Hakikat-i İslam, Teelümüş-şerie, İslam Tarihi, Muallim-şerie, İslam ve Mezhep vb.) Kur'an'dan bahsetmiştir. Ona göre sadece İslam dininin ortaya çıkması ile birçok uluslar kurtuluşa ermiştir. Talıbzade hesap ediyordu ki, Kur'an-ı Kerim milli dilin, milli gelenek ve göreneklerin, genellikle milletlerin teşekkülü ve etkisinin mayası rolünde görür. O, yazıyordu: "Muhammed (s.) Peygamberin getirdiği din ve ayin usul-itikadiyyelerde ve kitabi-kutsal Kur'an-ı Şerifte tağeyyürden mesun kaldığı için zati bariyenin ittihad ... yolundan bir nişane kalmış demektir ... Hudavendi alemin ... mahlukatı yarattı etmekte asıl amacı halayiki teşkil etmektir ... Bu nedenledir ki, Hudavendi alem asıl fitrat insaniyyeni umuma bir teriki-müstakim üzere halk etmiştir ».³²

Talıbzade bu dönemde Kur'an-ı Kerim'i Müslüman halklarının geriliğinin temel nedeni olarak gösteren Ermeni, Rus ve diğer Hıristiyan inançlı milletlerin ideologlarına da tutarlı cevaplar vermiştir. Örneğin, 1906 yılında Ermeni şargşünası İbrahim Amirhanyans «İrşat» gazetesinde yayınlanan "İslam ve ilerleme" makalesinde yazdığı gibi, Müslümanlar İslam dininin talepleri temelinde dövrün genel ilkelerine uygun «gelişmeye yönele bilmeycekler». Çünkü Müslümanların kutsal kitabı "Kur'an" bu modern konulara doğru yol göstermek durumunda değildir: «İslam ruhanilerinin imanları şudur ki, eğer Müslümanlar Avrupa milletlerinin emellerinden birini de idrak ederlerse, kâfir

³² Minehanım Esedli, Yusuf Ziya Talıbzadenin Hayatı ve Muhiti, Nurlan, Bakı, 2005, s.8.

olurlar»³³. Amirhanyans biraz daha ileri giderek yazıyordu ki Müslümanlar için öğüdün, bilimin ve kültürün faydası yoktur.

Talibzade ise Amirhanyans gibi müelliflere cevap olarak yazıyordu ki, Kur'an hiçbir zaman dünyevi ilimlerin öğrenilmesinin aleyhine olmamış, aksine modernliği üstlenmiş ve kendisinin yenilikçi ruhunu koruyup saklamıştır: «Sizin dediğinize göre 'İslam milleti Avrupa kültürünün düşmanıdır'. Oysa İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Şerife nazaran genelde ilim ve marifet, ilerleme ve medeniyet İslam'ın öncelikli esasıdır. Ve İslam dininde Çinecen bilim dalınca gitmek tavsiyesi bu metlebe dahi şahittir»³⁴.

O hesap ediyordu ki, İslam milletlerinin anda perişan olmasının müsebbibi İslam ve onun kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim değil, yalancı ruhaniler, despotik hükümdarlardır. Bu açıdan Talibzade'nin bu dönemde «İrşat» gazetesinde yayınlanmış «Hürriyeti-Diyanet'e cevap» veya «Ahund Yusifzade ile mülakat" başlıklı makalesi dikkat çekicidir. Aynı makalesinde İslam'ın perişan halde olmasına neden olarak mezheblerarası intirigaları, ikiye bölünmüş din adamları işlerini ve sairî örnek gösteren Talibzade yazıyordu ki, Müslümanların Sünnî ve Şii diye, ikiye bölünmüş de İslam dininin esaslarını sarsıyor: «Aya bu ihtilaftan onların amaçları nedir? Allah Teala onlara ihtilaf mı emir etmiştir ki, onlar mi itaat ediyorlar? Yainki Allah teâlâ bu ihtilaflardan nehi etti. Onlar Allah'a üsyanı ettiler? Ya Allah dini noksan gönderip, onlar tek mil etmek istiyorlar. Yainki ehkamda Allah ile ortak olup, bunlar her ne derlerse Allah da gerek razı olsun? Ya Allah Teâlâ dini tamam gönderip, Resûl-Kerim hazretleri halka tebliğ etmemiştir?»³⁵

³³ İ. Amirhanyans, "İslam ve Terakki", İrşat gazetesi, sayı 252-262, Bakü, 1906.

³⁴ Yusif Talibzade, "Hakikati İslam", İrşat gazetesi, sayı 23, Bakü, 1905.

³⁵ Esedli, Yusuf Ziya Talibzadenin Hayatı ve Muhiti, s. 43.

Bir meseleyi de belirtelim ki, Azerbaycan tarihinde ilk defa Kur'an'ı Azerbaycan Türkçesine tercüme ettiren tanınmış hayirsever Hacı Zeynelabidin Tağıyev, onu Yusuf Ziya'nın aracılığıyla 1907 yılında İstanbul'a Osmanlı devletinin başkanı Sultan Abdülhamid'e hediye olarak göndermiştir.

Abuturab Ahundoğlu

Azerbaycan'ın tanınmış din adamı, muhafazakar İslamcı Abuturab Ahundoğlu «İslam'ın tefrikesi nedenleri», «Bize hangi bilimler gerekir?» ve başka eserlerinde Kur'ân'a defalarca başvurmuştur. O, «Hayat» gazetesinde yayınlanan "Bize hangi bilimler gerekir?» makalesinde yazıyordu: "Eğer bir kişi tamam ömrünü ülumi- matematiksel ve hikmeti doğal eğitiminde geçirebilirsiniz, Öğretmen-evvel Aristotels makamını idrak, elbette, teriqi-ubûdiyete, Hakk -tealaya alim ve arif olmayacak ve insaniyet ve kültür kentine dahil olmayacak ... Bizim okucularımız: 'Avrupa nüfusu insaniyet ve kültürde dereceyi-kemale yetibirler' diyorlar, ama ben söyleyebilirim ki, Avrupa nüfusu yasal-siyasiyyevi ilahiyyetden özgür olduklarına göre, aynı vahşetdedirler ... Bizim bu zamanemizde biz Müslümanların insaniyeti ve kültürü moquf diyaneti-islamiyeni bilip takip etmeye. Bilimsel geometride kamil olmak ile insaniyet eğitim yapmak olmaz ... Bilimsel hesapta kamil olmakla insan olmak olmaz. Belki, insan bilimsel diyanet ve şeriatı bilip insan olur. Bilimsel tıpta Calinus olmaktan emrazi-bedeniyeye çare etmek olmaz ... İnsan olmak, nefs-merezlerine çare edip merezlerden mübbara ve misfa olmaktadır. Hastalıkların şifası sadece Kur'anı Şeriftir».³⁶

A.Ahundoğlu'nun bu fikirlerini Ali Bey Hüseyinzade, Ömer Faik Nemanzade, Celil Memmedquluzade ve başka Azerbaycan Türk

³⁶ Abuturab Ahundoğlu, "Bize hangi ilimler lazımdır?" Hayat gazetesi, sayı 106, Bakı, 1906.

aydınları eleştiri etmişlerdir. Örneğin, A.Hüseyinzade, A.Ahundoğlu'nun sadece dini ilimlerin öğrenilmesi ile ilgili muhafazakar konumuna karşı çıkararak ilerlemenin zorunluluğundan bahsetmiştir. Ö. Faik Nemanzade de, A. Ahundoğlu'nun fikri ile razılaşmayarak bildirmiştir ki, İslam'ın asıl mahiyetini anlamak, onun dünyevî ilimlerle ilgili yanlarını benimsemek zamanıdır. Çünkü Kur'an'ın kendisinin de büyük kısmı dünyevi ilimlerden bahsediyor.

Ama Ahundoğlu «İslam'ın tefrigesi nedenleri» eserinde de "İttihad-islam»ın (İslam birliğinin) gerçekleşmesi için tek yol olarak Kur'an'ı göstermiştir. Onun fikrine, İslam ümmetinin, din alimlerinin niyeti ve amalı gerçekten «ittihad» olsa ve bu "ittihad" da Kuran'a esaslansa ortada hiç bir sorun kalmaz. Ama gerçekte bunun aksini, yani Müslümların çoğunluğu arasında ihtilafın ve Kuran'ın asıl mahiyetinden habersiz olmalarını görüyoruz: "Kutsal islam dini kapsamında çeşitli fırkelerinden, insafılı alimlerinden, Himmetli ariflerinden ve mürüvvetkâr akıllarından soru olunur ki, aya genel fırkaların ıgrarı ve niyeti, amalı ve arzusu ittihad deyli mi? Peki ortalıkta olan ihtilaf nereden Tövlid (çıktı) edip; bunun mebden, menben ve mesreri kimdir? ».³⁷

Ahundoğlu kendisi bu soruya cevap vererek yazıyordu ki, ihtilafın başlangıcı henüz İslam'ın yayıldığı ilk dönemlerde konmuştur. Öyle ki, dine görünüşte tapan münafıkların «tevilati-nefsianiyesi» müminlerin ihtilafına sebep olmuştur. Münafıklar ehli iman elbisesini giyinirlerse de, görünüşte Müslüman, içten ise kafirdirler. Çünkü Muhammed'in (s) günbegün ilerleme ve gelişen "diyaneti-İslamı"ı gören, dolayısıyla nifak ateşi ile yanan münafıklar «bu heyale düştüler ki, kelime-hakki nüfuz ve akımından engel olsunlar ve diyaneti-islamiyenin sağlam

³⁷ Abuturab Ahundoğlu, İslamın Tefrikası Sebepleri, Azərənəşr, Bakı, 1993, s. 14.

esasına halel getirip herab etsinler».³⁸ Bu nedenle İslam birliğine ulaşmak için, münafıkları ve mütekki Müslümanları birbirinden ayırmak gerekir. Ahundoğlu yazıyor: "Yani isimleri olan iki kısım müminlerin birbirinden tefavütü nedir ki, bir kısmı Allah'ın vehdaniyetinde kalpten ve dilen ikrar eden ve enbiyâ-kiramim nubuvvetini muhtemelen eyleyen ve eimmeyi-atharın vilayetine gail olan mütekki kısmıdır ki, ve öbür kısmı sadece dilde ikrar eyleyib kalpten inanmayan münafık kısmıdır. Şimdi bu iki kısım mömünden her birisi kendi haddi zatında bilinen ve birbirinden yerden göğe kadar tefavütü vardır».³⁹ Fakat asıl Müslümanla münafığın birbirinden ayırmak çok zordur. Çünkü her ikisi kendini haklı bilir ve haklı olmasına kanıt olarak da hem mütekkiler, hem de münafıklar Kur'an'dan delil getiriler. Böylece, gerçek Müslümanla münafığı ayıramadığımızı göre de İslam ümmetinin tek merkezi, yani İslam birliği ortaya bilmiyor.

Ömer Faik Nemanzade

Yirminci yüzyılın başlarında yaşamış Azerbaycan Türk aydınlarından Ömer Faik Nemanzade "Molla Nasreddin", "Açık söz», «Terakki», «İrşad», «Hayat» gibi dergi ve gazetelerde Müslümanları İslam'ın ve Kur'an'ın hakiki mahiyetini anlamaya davet etmiştir. O, yazıyordu ki, Müslümanların avam ve cahil olmasının suçlusu Kur'an değildir. Onun fikrinde, «Şükür Allah'a, İslam" diyerek, yuhulayıb, hakir, fakir, cahil, gafil kalmışız ve Avrupalılar İslam kültürünü, Kur'an'ı öğrenip ileri gittikleri halde, biz bir millet olarak hala yerimizde sayıyoruz. O, şöyle yazıyor: "Of, insan fikir edince divane olmak istiyor. Nedir bugünkü derakemiz, nedir komşular arasındaki hegaretimiz? Yeri geldiğinde eski Arap kültürü ile gurur edirik. Avrupalılar kültürü islamlar

³⁸ Ahundoğlu, İslamın Tefrikası Sebepleri, s. 17.

³⁹ Ahundoğlu, İslamın Tefrikası Sebepleri, s. 29.

aldı diye, şişiriz. Ama bir kere fikir edelim ki, bu bizim için ne kadar ayıptır. Avrupa Hıristiyan iken eski islam kültürünü kabul etsin de, biz kendi malımızı almakta, öyünmekde bu derece inad gösterelim? Üzrümüz kincilikten büyüktür. Utanalım! .. Utanalım!..».⁴⁰

Ömer Faik hesap ediyordu ki, zamaneye göre değiştirmek her zaman önemli olmuştur. Hatta, bu nedenledir ki, Allah her zamanın kendi ihtiyaçlarına uygun olarak peygamberler ve kitaplar göndermiştir. Bu anlamda zamaneye göre dini amellerin değiştirebilir İslamiyetin, Kuran'ın özüne zarar vermez. Onun fikrince, bu hal, yani dini amellerin zamaneye göre değişimi işlerimizin de zamana göre değişmesine bir örnektir: «Her dürlü itikadi-amelde esasen bir olan İslamın fiil ve amelde az-çok farklı olarak Hanefi, Şafi, Maliki şöbelerine ayrılması acaba zaman ve halin (özge nedenler ve müessirler de bilinen ise, cümlesinin gerçek müessiri yine zamandır) etki ve icabına göre değil de nedir? Hatta müctehid din vücud ve lüzumu zamanenin tegazasına göre hareket etmek gerektiği hükmü esasına göre değil mi? Biraz daha ilerilere gidelim: zamanın tegazasına göre tebdili-emel ve teğyiri-harekete en mantıklı tanık axtarsaq, yine hazret Peygamberin kendi vekti-seadetlerinde bulacağız. Bulacağız ki, o haller, o hikmetler bir yerde sancılıb yatıp, karıştırmın istemeyen biz Tenbellere birer ibret ve örnek olsun».⁴¹

Ö. F. Nemanzade «Ahmet bey Ağayef» makalesinde ise diyordu ki, İslâm'ı, Kur'an'ı biz ruhanilerin dilinden değil, A. Ağaoğlu gibi asil bilim adamlarınca eserlerinden okuyup öğrenmeliyiz. Öyle ki, A. Ağaoğlu şimdiye kadar perde arkasında kalan bir çok eski İslami adet geleneklerimizi, kültürümüzü, hem de kurtuluş yolumuzu gösterir. Ö. Faik yazıyor: «Hele İslam siyaseti ve morali hakkında gayet vüguwane

⁴⁰ Ömer Faik Nemanzade, Seçilmiş Eserleri, Şark-Garb, Bakı, 2006, s. 27.

⁴¹ Nemanzade, Seçilmiş Eserleri, s. 56.

yazdığı makaleler gerçekten bizde misli nadir görünen bilimsel bilgilerdir. Bu yolda açtığı çığırta bizlere bildirdiği yeni bilimler, işaret yaptığı ulvi gayeler, kutsal işler istikbali-millet için birer Beratı-estehlal, birer beratı-feyz ve ilerleme olsa şayandır ». ⁴²

Ahmet bey Ağaoğlu

Azerbaycan Türk düşünürü Ahmet bey Ağaoğlu'nun 1900-1910 yılları arasında ileri sürdüğü «İslam milliyetçiliği» teorisinin temelinde Kur'an duruyordu. Onun «İslam milleteçiliği» teorisinin oluşumunda Cemaledin Afgani'nin önemli etkisi olmuştur. Belirtelim ki, Afgani'nin milliyete, millete bakışı Resulzade üzerinde herhangi etkisi bırakmışdırsa da, Ağaoğlu üzerinde de İslam'a ve Kur'an'a yaklaşımı aynı anlam ifade etmiştir. «Müslüman halklarının durumu» silsile makalelerinde İslam dünyasının yarımcan durumda olması fikrini kabul eden Ağaoğlu yazıyordu ki, kaderin darbelerinden sarsılıp meyus olmuş Müslümanlar şimdi dolaşıp bu felaketin onların üzerine nereden geldiğini arar ve durumu düzeltmek hakkında düşünürler. Oysa Müslümanların reform dönemini geçmelerinin vakti çoktan ulaşmıştır. ⁴³ Müslümanları gaflet uykusundan uyatacak Müslüman ıslahatçısının yolunu bekleyen Ağaoğlu'nun fikrine göre, her bir Müslüman milleti İslam'a ve Kur'an'a amel etmekle birlikte, Batı kültürünün olumlu değerlerini de benimsemeli ve Avrupa milletleri gibi gelişme etmelidirler. Çünkü İslam dini karamsarlık değil, iyimserlik ve kalkınma dinidir. O yazıyordu: «Ne Kur'an, ne de şeriat

⁴² Nemanzade, Seçilmiş Eserleri, s. 36-37.

⁴³ А. Агайев, “Положение мусульманских народов”, Каспий, 1903 г. 14 ноябр №246, 21 ноябр №251, 29 ноябр №256, 10.

А. Агаев, “Положение мусульманских народов”, Каспий, 1903 г. 14 ноябр No: 246, 21 ноябр No: 251, 29 ноябр No: 256,10.

А. Агаев, “Мүслүман халкларının конуму ”, Каспий, 1903 г. 14 Касım No: 246, 21 Касım No: 251, 29 Касım No: 256,10.

başına ilerlemenin düşmanı değildir; kendilerini İslam düşüncesinin taşıyıcıları hesap eden şeyhler ve ulema kötü amaçlarla oradaki fikirleri bozmak, onları kültürün amansız düşmanlarına çevirmişlerdir⁴⁴.

Bizce, Ağaoğlu Kuran'a dayalı «İslam milliyetçiliği" nin bilimsel esaslarını «Panislâmizm ve onun karakteri» makalesinde vermişti: «İslam ayrı ulusların: Arap, Türk, Fars, zenci, Tacikçe ve sairelerin özgü bireysel itikadlarındaki, örf adetlerindeki, hatta dil ve giysilerindeki farkı ortadan kaldırmış - niverlemiş, kelimenin tam anlamıyla onları fatihler asimilyasyonuna maruz bırakmıştır. Günümüzde Müslüman halklarının sözlüğünde millet kavramına uygun olan bir istilah aramak yersiz olur. Çünkü onların hepsi bu manayı ifade eden genel bir istilahı -Arabca «millet» kelimesini kullanıyorlar. Bu istilah ise ırk, qövmi, etnik, hatta ahlaki birliği değil, her şeyden önce dini birliği ifade ediyor ».⁴⁵

Bu anlamda, onun fikrinde, «panislamizm» düşüncesi İslam dininin özünde, onun teori ve tarihinde içeren edilmiştir: «Kur'ân, her türlü milletçiliye düşmandır. Evrensellik demek olan İslam milli elahiddeliyi, ırk ayrımı, silki önyargı ve gelenekleri zayıflatmaya çalışıyor. İslam'a göre, ona inanan tüm insanlar kardeştir, herkes Allah ve Kur'an karşısında eşittir. Ne Türk, ne Arap, ne Farsça, ne hindu, ne zenci, ne beyaz var: herkes Müslüman'dır, eşit ve birdir, herkes aynı bir Babanın (Allah'ın - F.E.), seven bir Babanın çocuklarıdır, fark sadece O'na itaat edenin derecesindedir. Bu

⁴⁴ Ahməd bey Ağaoğlu, “İslama Göre ve İslamda Kadın”, Medeniyet dünyası, Sayı 12, Bakı, 2006, s.48-60.

⁴⁵ A.Агайев, “Панисламизм, его характер и направление”, Каспий,1900 г. 14 апрел № 81; 22 апрел №87.

A. Agayev, “Panislamizm, yego harakter i napravleniye”, Kaspiy, 1900 y. 14 april No: 81; 22 april No:87.

A. Agayev, “Panislamizm, onun mizacı ve istikameti”, Kaspiy, 1900 y. 14 Nisan No: 81; 22 Nisan No:87.

fikir Kuran'da bildirilen hüküm şeklinde değil, açık ve resmi bir şekilde ifade edilmiştir: “Müslümanlar kardeşirler” ».⁴⁶

İslam kültürüyle Batı kültürünün ortak noktalarından konuşan A. Ağaoglu da onların tamamen birbirini inkar etmediğini vurgulamıştır: «Birleşme anlamında geçmişe dönmeyi teşvik panislamizm, aynı zamanda Müslümanlar arasında modern hayatın köklü ve biryolluk değiştirilmesinde ısrar ... Bu, bir zamanlar sadece Müslümanların malı olan ekonomik, siyasi ve kültürel fütuhatlar alanındaki ısrar ... Kısacası, Avrupa akıl tarzı ve yeni Müslüman eğilimi möcübince islamcılık ideyalarında panislamizm ve yevropeizm kavramı eşanlımlı karakteri arz etmiştir ».⁴⁷ O, bununla da Avrupa'da bulunan demokratik değerlerin -siyasi, vicdani, ahlaki vb. özgürlüklerin- İslam'a aykırı olmadığını aksine, bu faktörlerin Kur'an'da yer bulunduğunu göstermiştir.

Mehmet Emin Resulzade

Kur'an-ı Kerim'le ilgili değerli fikir ileri süren düşünürler arasında Mehmet Emin Resulzade (1884-1955) önemli yer tutur. Muhammed Emin Resulzade'nin İslam'a, Kur'an-ı Kerim'e münasebeti sosyal-siyasi yaratıcılığında mühim yere sahiptir. Sosyal-siyasi ve gazetecilik

⁴⁶ A. Агайев, “Панисламизм, его характер и направление”, Каспий., 1900 гт. 14 апрел № 81; 22 апрел №87

A. Agayev, “Panislamizm, yego karakter i napravleniye”, Kaspiy, 1900 y. 14 april No: 81; 22 april No:87

A. Agayev, “Panislamizm, onun mizacı ve istikameti”, Kaspiy, 1900 y. 14 Nisan No: 81; 22 Nisan No:87.

⁴⁷ A. Агайев, “Панисламизм, его характер и направление”, Каспий., 1900 гт. 14 апрел № 81; 22 апрел №87.

A. Agayev, “Panislamizm, yego karakter i napravleniye”, Kaspiy, 1900 y. 14 april No: 81; 22 april No:87.

A. Agayev, “Panislamizm, onun mizacı ve istikameti”, Kaspiy, 1900 y. 14 Nisan No: 81; 22 Nisan No:87.

yaratıcılığının ilk dönemlerinden başlayarak İslam dinini ve Kur'an-ı Kerim'i tebliğ eden M.E.Resultzade'ye göre, İslamiyetten dışarı çıkmak mümkün değildir. Milletin menfaati, refahı, mutlu geleceği için istenilen bir akım etrafında birleşmeyi vacib sayan M. Emin'e göre şimdiki durumda bu İslam dinî esasında mümkündür. Bu yüzden M.E.Resultzade hatta Allah'ı inkar eden Materyalizmin bazı kaidelerinin İslam'la, Kur'an-ı Kerim'deki ülkülerle uzlaştığını belirtiyor. O, hatta biraz daha derine inerek bazı İslami değerlerle Materyalizm arasındaki benzerlikleri kanıtlamaya çalışmıştır: “Ne sosyalizmin ne de demokratizmin esas kaideleri İslamla zıt değil. Belki İslamın uyguladığı kurallarla aynı kurallara ve başarıya sahip. Zekat, fitre ve başka sadakalar vacibi-sünneti materyalizm değilde nedir? Bereket birliktedir. Ömür cumhur-i şûrayla yapılmalı, kelamları demokratizmi icap etmezmi? Kısacası yine de tekrar söylüyorum her ne olursak olalım. Fakat İslamiyet üzere aynı olalım ki bu aynı insanlıktır.”⁴⁸

M. Emin inandırmağa çalışıyordu ki İslam, Kur'an-ı Kerim çeşitli akideye sahip insanları birbirinden ayırmıyor, aksine birleştirmeye çalışıyor. Bu yüzden de M.E.Resultzade'nin İslam'ın merkezinde toplumun dayandığını öne sürmesi tesadüfi değildir. Sosyal meselenin merkezinde de sırf toplum, sosyal beraberlik, sosyal adalet dayanıyor. Aynen Kur'an-ı Kerim'de de toplumun beraber yaşamak hukuku, bir kişinin diğeri üzerinde ağalığının olmamasıyla biliniyor. Bu açıdan Resultzade İslam dinine fanatcasına yaklaşanları eleştirerek ona olduğu gibi değer verilmesini talep ediyordu. O, bu kaidelerden birinin başkasına nisbette ne kabartılmasının, ne de rolünün azaltılmasının taraftarıdır.

⁴⁸ Mehemed Emin Resultzade, Eserleri (1903-1909), Azərənşr, I cild, Bakı, 1992, s. 18-19.

M.E.Resulzade'nin amacı birdir: Her iki ideolojinin birbiriyle uzlaşan taraflarını ortaya tamak ve bundan toplumun menfaati için kullanmak.

M. Emin, İslam'ın mahiyetini ve esasını teşkil eden Kuran'ın Türkçe'ye çevrilmesini istiyordu. Ona göre dini daha iyi anlamak dile bağlı bir şeydi. Bunun için de o teklif ediyordu ki, Kur'an Türkçe'ye çevrilsin ve Türkçe okunsun. Bu yüzden de önce Kur'an sonra da ayin ve dualar Türkçe'ye (Farscaya ve başka dillere) çevrilmeli ki, ruha ve kalbe lazım olan hararet ve nuru bilsin. Resulzade yazıyordu ki: "Yoksa ayin-i diniyye kuru bir harf ve cansız bir kelimedden oluşup, faydasız olan her şey boştur. 'Türk Yurdu' akımı intibah-i dinî akımları arasında önemli ve en güçlü akımdır. Hatta 'İttihad ve Terakki' fırkası bile kendinin sonuncu toplantısında 'Türk Yurdu'nun bu teorisini kabul edip ve bu özel iç politikasının esaslarından biri kabul edilmiştir."⁴⁹

O, fikrini geliştirerek diyordu ki, Kur'an'ın İslam'ı kabul eden milletlerin dillerine çevrilememesi onları bir az daha istiklaldan mahrum edip. Bu yüzden de İslam'ın etkisi altında bir sıra milletler Araplaşmış ve kendi kimliklerini az kalsın unutmuşlardır. Resulzade yazıyordu: "Kur'an-ı Kerim'in çeşitli İslam kavimlerinin diline çevrilememesi özellikle dinî ayinlerin Arapça yapılması İslamiyeti bir az millî istiklala, özellikle millî dil istiklaline yardım etmekten mahrum etmiştir. Başlangıçta bir durumda olan bir Türkle Fars kendi dilinden başka Arapça'ya önem vermiştir. Arapça'yı kutsal sanmış ona saygı göstermiş, bu yüzden de kendi dilini,yazısını unutmuş, tam Araplaşmıştır."⁵⁰ Bu durumun Türk milletine de etki yaptığını belirten Resulzade'nin Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilmesinde önemli olacağına hiç şüphesi yoktu. Kur'an Türkçe'ye

⁴⁹ Mehmed Emin Resulzade, Eserleri (1909-1914), Şirvanneşr, II cild, Bakı, 2001, s. 291-292.

⁵⁰ Resulzade, Eserleri (1909-1914), s. 480.

çevrileceği takdirde halka daha iyi hizmet edecektir. Ona göre Kur'an'ın millî dile çevrilmesi hem de İslam'ın arasında doğru anlamasına sebep olabilir.

Onun İslam'ın birleşik din olmasını göstermek için hadislerden verdiği mısralar da ilginçtir: “Sizden hayırlısı dünyasını ahiretine veya ahiretini dünyasına feda eden değildir, belki de her ikisi için çalışandır.” (Hadis). Burada açık açık insanların terk-i dünyalığının aleyhine bir çağrı var. Veya “Helal mal talebinde olmak cihattır.” (Hadis), “Cenab-ı Allah kendi kuluna himmet ve talebine göre verir.” (Hadis) vs. Resulzade “Hayatı Sevmeli” makalesinde yazıyor: “Bu gibi bizim az duyduğumuz ve bu yüzden de inanmak istemediyimiz hadisler çok. Bunların arasında hatta öyleleri var ki başkalarına muhtaç olmamak için dünya kazananlar kıyamet günü yüzü ak gelecekler ve onların yüzü on dört gecelik ay gibi parlayacaktır, diyor. Ve yine hadisi nebevidir ki... “ümmetim öyle bir zaman görecektir ki hem dinini, hem dünyasını kazanmak için insan paraya muhtaç olacaktır.” İşte şimdi o zamandır. Yani para devranı. Para malumdur ki dünyada kullanılır. Bu ancak dünyayı ve onun hayatını sevmekle mümkün. Bu yüzden de: Hayatı sevelim!”⁵¹. Resulzade hangi hadislerin doğru olup olmadığını şöyle açıklıyor: “Yanlış hadislerle doğru hadisi ayırmak için şeriat akıl ve mizan koymuştur.”⁵²

Sonuç

Gördüğümüz gibi, Azerbaycan'da milli ideyalardan biri olan İslamcılığa ilişki 100 yıl önce olduğu gibi bugün de güncelliğini koruyor. Doğrudur, dine tutum Anayasada açıkça yansır. Ancak bununla birlikte, dine karşı toplum genelinde belirli sorunlar hala devam etmektedir. Bu özellikle, kendini çeşitli tabakaların dine-İslam'a farklı ilişkilerinde açığa

⁵¹ Resulzade, Eserleri (1909-1914), s. 166.

⁵² Resulzade, Eserleri (1909-1914), s. 166.

verir. Örneğin, bazıları düşünüyorlar ki, milli ideyalardan biri gibi İslam'a daha çok önem verilmelidir. Çünkü İslam milletler ve etnoslar arasında hiçbir fark koymuyor. Dolayısıyla, "Müslümanlar kardeşirler" ilkesi öne çekilerek milli ideolojinin önde gelen düşünce çizgisine çevrilmelidir. İlk bakışta, bunun doğru olduğu kanaatine gelinebilir. Ancak meselenin mahiyetine derinden nüfuz edersek görürüz ki, İslam dini bir ülkede yaşayan çeşitli etnosları birleştiren faktör etkisi bağışlasa da, o son sonuç olarak devletin işlerine karışınca durum tamamen başka renk alabilir. Nitekim, yüzyıllar boyu dinin devlet üzerinde nüfuz ettiği dönemlerde hep ciddi sorunlar yaşanmıştı. Yani bu zaman ister istemez din adamları İslam dininin nüfuzunu kullanarak devletin siyasi-ideolojik hayatında lider konuma sahip olmuşlardır. Hatta, ortaçağ bazı Müslüman ve Hıristiyan devletlerinde hakimiyet başkanları istemedikleri halde, din adamlarının baskısı ile bir takım akılasız kararlar kabul etmeye mecbur olmuşlardır. Özellikle de, bu, dünyevi ilimleri tebliğ ve savunan bilim adamları için trajik akibetle sonuçlanmıştır.

Bu nedenle öncelikle Hıristiyan, daha sonra bir çok Müslüman ülkeleri dini devlet politikasından ayırmak kararı vermişlerdir. Bu aşama Avrupa da daha başarılı ve hızlı bir şekilde geçtiği halde, Müslüman dünyasında bu süreç hem başarısız, hem de yavaş şekilde gitmiştir. Ne yazık ki, bugün de Müslüman dünyası bu konularda kriz yaşamaktadır. Hatta, işin ilginç yanı, dini devletten ayırmış bazı Müslüman ülkelerinde gerici tutum sergilenmektedir. Yani bazı Müslüman ülkelerde dinle devletin yeniden bir araya gelmesi istisna değildir.

Her halde, bu bir gerçektir ki, yeni dönemde Müslüman Türk dünyasında ilk defa dini devletten ayıran Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) olmuştur. Kendisi de aynı dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkanları bu politikaları çok başarılı gerçekleştirdiler. Yani onlar ulusal fikir olarak bir yandan Türkçülüye öncülük vermiş,

diğer yandan İslamcılığı dini-ahlaki değer olarak genç devletin temel sütunlarından biri olarak kabul etmişlerdir. Bununla da, Azərbaycan milli görüşünün sunuculuğu Türkçülüye verilse de, İslamçılık dini inanç ve inancı gibi onunla bir bütün haline getirilmiştir. Böylece, bir tür din düşüncəsi ile millilik fikri Azərbaycan milli ideolojisinin ayrılmaz bir bölümlerine çevrilmişler. Burada ise İslamcılığın milli ideologiyasını sütunlarından biri olarak tokunulmazlığı kalmakla devletin varlığında millilik ideyasının (Türkçülüyn) tartışmasız liderliğı kabul edilmiştir.

Kanaatimizce, bugün İslam'a-İslamcılığa ilişki işte bu ilkeler temelinde olmalıdır. Çünkü milli devletin bağımsızlığı için bundan doğru bir hat olamaz. Her halde, Birleşmiş Milletler adına da görüldüğü gibi, bu uluslararası kuruma üye olanlar dini inançlarına göre değil, öncelikle ulusal kimlik açısından temsil edilirler. Yani, burada temel kriter «millet» le bağlıdır. Demek, Azərbaycan Cumhuriyeti'nde de milli fikirler arasında millilik (Türklük) düşüncesinin öncüllüyü şarttır. Bu hem milletin varlığının onaylanması, hem de demokratik devlet yapılanması ile doğrudan bağlıdır.

KAYNAKÇA

- A. АГАЙЕВ, “Панисламизм, его характер и направление”, Каспий,1900 гг. 14 апрел № 81; 22 апрел №87. (A. Agayev, “Panislamizm, yego karakter i napravleniye”, Kaspiy, 1900 y. 14 aprel No: 81; 22 aprel No:87).
- A. АГАЙЕВ, “Положенийе мусулманских народов”, Каспий, 1903 гг. 14 нойабр №246, 21 нойабр №251, 29 нойабр №256, 10 (A. Agayev, “Polojenije musulmanskih narodov”, Kaspiy, 1903 y. 14 noyabr No: 246, 21 noyabr No: 251, 29 noyabr No: 256,10).
- AĞA OĞLU, Əhməd bəy, “İslama görə və islamda qadın”, Mədəniyyət dünyası, Sayı 12, Bakı, 2006, s.48-60.
- AXİND OĞLU, Əbuturab, İslamın Təfriqəsi Səbəbləri, Azərnaşr, Bakı, 1993.
- AXUNDOĞLU, Əbuturab, “Bizə hansı elmlər lazımdır?”, Həyat gazetesi, sayı 106, Bakı, 1906.

- AXUNDZADƏ, Mirzə Fətəli, Kəmalüddövlə məktubları, Şərq-Qərb, Bakı, 2005.
- BAKIXANLI, Abbasqulu Ağa, Tehzib-i Ahlak, Avrasiya Press, Bakı, 2005.
- ƏFQANİ, Cəmaləddin, Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti və türk dünyası, Azərənəşr, Bakı, 1998, s. 32.
- ƏMİRXANYANS, İ., “İslam ve Tarakki”, İrşat gazetesi, sayı, 252-262, Bakü, 1906.
- ƏSƏDLİ, Mınəxanım, Yusif Ziya Talıbzadənin həyatı və mühiti, Nurlan, Bakı, 2005.
- HÜSEYNZADƏ, Ali bey, Seçilmiş əsərləri, Şərq-Qərb, Bakı, 2007.
- QURBANOV, Şamil Cəmaləddin Əfqanı və türk dünyası, Azərənəşr, Bakı, 1997, s. 24.
- NEMANZADƏ, Ömər Faiq, Seçilmiş Esərləri, Şərq-Qərb, Bakı, 2006.
- RƏSULZADƏ, Məhəmməd Əmin, Əsərləri (1903-1909), Azərənəşr, I cild, Bakı, 1992.
- RƏSULZADƏ, Məhəmməd Əmin, Əsərləri (1909-1914), Şirvanəşr, II cild, Bakı, 2001.
- ŞİRVANİ, Seyyid Əzim, Seçilmiş əsərləri, Avrasiya Press, Bakı, 2. Cild, 2005.
- ŞİRVANİ, Seyyid Əzim, Seçilmiş əsərləri, Avrasiya Press, Bakı, 3. Cild, 2005.
- TALIBZADƏ, Mirzə Əbdürrəhim, Kitabı-Əhməd, Qeyrət, Tiflis, 1906.
- TALIBZADƏ, Mirzə Əbdürrəhim, MəsəlİKül-möhsinin, Qahirə, 1905.
- TALIBZADƏ, Yusif, “Hekiketi İslam”, İrşat gazetesi, sayı 23, Bakü, 1905.
- ZƏRDABİ, Həsən bəy, Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni, Avrasiya Press, Bakı, 2005.

